

(यथा, रघौ । १ । ४ ।
 “मयी वक्षसमुत्कीर्णं वक्षस्यैवास्ति मे गतिः ।”)
 सुक्तादिकम् । तत्पर्यायः । रत्नम् २ मयी ३ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथाचास्य पर्यायः ।
 “रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
 तत्तु पाषाणमेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 अस्त्य गुणाः ।
 “मथिरत्नं परं शीतं कषायं खादु लेखनम् ।
 चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।
 “सुक्ताविद्वमवचनैर्वैदूर्यस्कटिकादयः ।
 चक्षुष्या मणयः श्रुता लेखना विप्रखरनाः ।
 पवित्रा धारणाथाश्च पापानलक्ष्मीमलापहाः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
 अजायाः कण्ठस्थितस्तनः । लिङ्गायम् । अलि-
 ज्जरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योन्यग्रभागः । इति
 शब्दरत्नावली । नागविशेषः । इति जटाधरः ॥
 मणिवन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुनिभेदः । यथा,
 महाभारते । २ । ११ । २२ ।

“अवितो देवलक्ष्मि वै जैगिष्यश्च तत्त्ववित् ।
 ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”)
 मणिकं, क्ली, (मथिरैवेति मणि + “यावादिभ्यः
 कन् ।” ५ । ४ । २६ । इति स्त्रीर्षे कन् ।
 अलिज्जरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा,
 मातृस्ये । १ । २१ ।

“स तमादाय मणिके प्राक्षिप्यलक्षारि-
 यम् ॥”)
 मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्थशिवलिङ्गभेदः । यथा,
 “भस्मकूटस्य चेशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
 मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
 स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।
 सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितस्यः सदा शिवः ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
 मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्णं भवा इति । कर्ण + “कर्ण-
 ललाटात् कनलङ्कारे” ४।३।५ । इति कन् ।
 टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका
 प्राकपाथिवादिवत् समासः । सा विद्यते यत्रेति
 वा । विष्णोस्तस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया
 शिवस्य मणिमयकूटलपतनादस्यास्तथात्वम् ।)
 काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्था । विष्णुं
 प्रति शिववाक्यम् ।
 “त्वदीयस्यास्य तपसो मञ्जोपचयदर्शनात् ।
 यन्मयास्तीजितो मौलिरहिःश्रवणभूषणः ॥
 तदान्दोलनतः कर्णात्पपात मणिकर्णिका ।
 मणिभिः स्वचिता रम्या ततोऽस्तु मणि-
 कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।
 त्वया चक्रेण खननाच्छुचक्रगदाधर ॥
 मम कर्णात् प्रपतेशं यदा च मणिकर्णिका ।
 तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥

श्रीविष्णुवच ।
 सुक्ताकूटलपातेन तवान्दितनयाप्रियम् ।
 तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिचैत्रमिहास्तु वै ॥
 काश्रतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।।
 अतो नामापरचास्तु काश्रतेति प्रथितं विभो ॥
 अत्र्यं वरं वरे देव । देयः सोऽप्यविचारितम् ।
 स ते परोपकारार्थं जगन्नृचामिषि शिव ! ॥
 ब्राह्मन्स्यस्तस्यपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।
 चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्रं तन्मुक्तिमाप्स्यति ॥
 तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषण ।
 सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनसुत्तमम् ॥
 तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
 गोभूतिलहिरण्यग्यदीपान्नाम्बरभूषणम् ॥
 कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः ।
 ब्रह्मोत्सर्गं वृषोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
 करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः स्यात्कालम् ॥
 विपत्तिं विपुलाञ्छापि संभ्यतिमतिभङ्गराम् ॥
 अक्षया सुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः ।
 अन्यथापि शुभं कर्म यद्दत्तं अह्वया हृतम् ॥
 विनात्मघातमीशान व्यक्ता प्राथोपवेशनम् ।
 नैःश्रयस्याः श्रियो चेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ॥
 नानुशोचति नाख्याति क्त्वा कालान्तरेऽपि
 यत् ।

तद्विहास्यतामेतु तस्येश ! त्वदनुग्रहात् ॥
 तव प्रसादात्तस्यैह सर्वमक्षयमस्तु तत् ।
 यदस्ति यद्भवत्यत्र यद्भूतञ्च सदाशिव ! ॥
 तस्मादेतच्च सर्वस्मात् चैत्रमस्तु शुभोदयम् ॥”
 इति काशीखण्डे मणिकर्णिकास्थानं नाम २६
 अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णया मणिकर्णया वा
 ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्यां कृतो-
 दकः ।

त्रिपिठपमहादेवं ततो वै कृत्वावाससम् ॥
 रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
 धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
 विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
 अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
 एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥”

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदास्य ईश्वरः ।)
 कामरूपस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
 “सर्वतीर्थेजले स्नात्वा स्यूष्ट्वा चक्रं सवासवम् ।
 मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्मात्पते गते ॥”
 इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, स्त्री, (मणीनां काननमिव । बहु-
 मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति
 शब्दरत्नावली । रत्नवनञ्च ॥
 मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अण् ।)
 मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । चौहुरि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । वैकटिकः २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ न्यायचिन्तामणिकर्ता च ॥

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
 शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्थसर्वतभेदः ।
 यथा,—

“भस्मकूटस्य चेशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
 मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥”
 इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
 “मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च ।
 मध्ये सवति लोहितो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ॥
 हत्वा च्चरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
 नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
 ज्वरेणापीडिततनुच्चरं हत्वा महासुरम् ।
 सर्वलोकहितार्थाय शोऽगद्वन्द्वानमाचरत् ॥
 अगद्वन्द्वानसंभूतं संजातञ्च महासरः ।
 तस्य स्वयं नाम चक्रो ह्ययौवोऽपनर्भवम् ॥
 न पुनर्जायते यस्मात् ततः स्नात्वा नरोत्तमः ।
 अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
 मणिकूटाचले विष्णुर्ह्ययम्रीवस्वरूपधृक् ।
 स च व्यामपमायेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 मणिखनिः, पुं, (मणीनां खनिः ।) मणोरकारः ।
 यथा । मण्येः खनिः । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
 मणिश्रीवः, पुं, (मणयो श्रीवाद्यां कन्धारायां यस्य ।)
 कुबेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली । रत्नकन्धरे
 त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २२२ । १४ ।

“हिरण्यकर्णं मणिश्रीवमर्गस्तन्नो
 विश्वे वरिवस्वन्तु देवाः ॥”
 “मणिश्रीवं रत्नाद्युपेतकण्डम् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-
 नामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी ।
 रे, २६० ॥ (तथास्याः सलक्ष्यपर्यायः ।
 “महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्ष्यगुच्यते ।
 शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव सवेत् ॥
 यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्पर्येज्जनेः ।
 श्रुत्यपणीं मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाब्जरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मणितं, स्त्री, (मण् + भावे क्तः । मैद्युनकालीन-
 वाक्यम् । “स्नानितमणितादि सुरते” इति
 साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्यायः । रतकूजितम् १ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।
 “सोऽनुकृतानि मणितं करुणोक्तिः
 स्त्रिभुस्तमलमर्धवचांसि ॥”)

मणितारकः, पुं, (मणेरिव दौर्गमती तारका
 यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मणिद्वीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीर-
 समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्दरीपः । स च
 त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—
 “सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे
 मणिद्वीपे नीपीपवनवति चिन्तामणियुहे ।
 शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
 भजन्ति त्वां धन्याः कति च न चिदानन्दलहरीम् ॥”
 इत्यानन्दलहरी ॥